

Cənubda 1918-ci ilin Mart qırğınları

Nurəddin Ədiloğlu

Azərbaycanda müsəlman əhalisinə qarşı erməni daşnakları tərəfindən törədilən soyqırımlar tariximizin ən qanlı səhifələrindəndir. Bu barədə hazırda mətbuatda çox yazılır, kitablar nəşr olunur. Amma təəssüflər olsun ki, uzun müddət qanlı mart hadisələrinin üstündən sükutla keçilib. Nəticədə tarixin müəyyən mərhələlərində xalqımıza qarşı həmişə kin-küdurət bəsləyən əzəli və əbədi düşmənimizin olduğunu unutmuşuq. Və bu unudulmuşluğun özündə belə Vətənimizə, xalqımıza böyük itkilər hesabına başa gəlir.

Silsilə şəklində davam edən mart qırğınları təkcə Bakıda və Şamaxıda deyil, ən ucqar bölgələrdə də insanlara faciələr gətirirdi. Qubada, Xaçmazda, Hacıqabulda, Salyanda, Gəncədə, Qarabağda, Naxçıvanda kəndlər, şəhərlər xarabazara çevrilir, minlərlə müsəlman məhv edilirdi. Eləcə də 1918 - ci ildə martın birinci yarısından başlayaraq ermənilər Lənkəran qəzasının müsəlman əhalisinə qarşı misli görünməmiş vəhşiliklər törədib, dinc əhaliyə amansız divan tuturdular. Əslində erməni millətçiləri törətdikləri qırğınlar Lənkəran qəzasında hələ yanvar ayından başlamışdı. Bu qanlı-qadalı olaylar 1919-cu ilin avqustuna kimi, yəni cənubda Cümhuriyyətin bərqərar olmasına kimi davam etmişdir. Bu faciələr sovet dövründə yaşlı insanlar arasında arasında “Qaçxaq zamanı” kimi xatırlanıb, yaddaşdan-yaddaşa nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür.

Qanlı hadisələri törədən erməni millətçiləri bölgədəki rus əsgərlərini öz tərəflərinə çəkmək üçün hər cür şantaj və təxribat metoduna da əl atırdılar. Mart qırğınları zaman ermənilər şayiə yaydılar ki, Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda xidmət edərkən təsadüfi güllə yarasından həlak olan oğlu Məhəmmədin dəfnində iştirak edən müsəlman əsgərləri guya “Evelina” gəmisi ilə Lənkərana qayıdan kimi ruslara (malakanlara) hücum edib onları qıracaqlar. Belə təxribatlarla onlar rus zabitləri arasında özlərinə himayədar tapırdılar. Məhz onların sayəsində Məhəmməd Tağıyevin cənəzəsini Lənkərandan Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi tərksilah edildi. Bununla da mart qırğınlarını törətmək üçün erməni quldurları fürsət qazanmış olur.

Lənkəranda polkovnik Makarovun başçılıq etdiyi soyğunçu- qarətçi dəstənin hamısı ermənilərdən ibarət idi. Ermənipərəst Şıvkunovun quldur dəstəsi də həmin illərdə Lənkəranda və ətraf yaşayış məntəqələrində dinc sakinlərə meydan oxuyurdu. Lənkəran xanı Mir Əhməd xanın malikanəsini ələ keçirən Şıvkunov oranı özünə qərargah etmişdi. Hətta qanlı mart hadisələrindən sonra da Şıvkunovun təcəlliyində olan Somsonov kimi ermənipərəst adamların zülmündən cana doyan ziyalılar dövlət müfəttişlərinə, hökumətə şikayətlər edirdilər. Lənkəran ziyalıları qanlı faciənin qarşısını almağa cəhdlər göstərirdilər.

Silahlı dəstələrə başçılıq edən Avetisov quldurluqla və soyğuculuqla məşğul idi. Silah axtarmaq adı ilə o, öz dəstəsi ilə imkanlı adamların evinə basqın edib, qızıl və başqa qiymətli əşyaları götürəndən sonra onları qətlə yetirirdi. Erməni quldurlarının törətdikləri bu cinayətlər o dövrün mətbuat salnamələrində öz əksini tapırdı. O vaxtlar Bakıda çıxan “Bəsirət,” “Açıq söz,” “Azərbaycan” və başqa qəzetlərdə erməni silahlı quldurları tərəfindən Lənkəranda, Astarada, Masallıda əkin yerlərinin, mal-qaranın müsəlmanların əlindən alınmasından, müsəlman əhalisinin ev-əşiklərinin yandırılmasından bəhs olunurdu. Quldur dəstələri Muğan kəndlərinə də fasiləsiz hücumlar edirdilər. Xırmandalı, Kürdəbaz, Qədirlı, Qarğalıq, Həsənli, Məmmədخانlı, Hacıtəpə ermənilər tərəfindən yandırılmışdı. Alışanlı, Xıl, Yeddiöymaq kəndlərində olan əkin yerləri belə müsəlmanların əlindən alınaraq ruslara verilmişdi.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Mürvət Abbasov yazır: “Avetisovun əsgərlərinin müsəlmanlara qarşı etdikləri vəhşilik və zülmələr sayəsində Muğan kəndlərində həyat sönmüş, insan yaşamayan ölü kənd olmuşdu... Ağqobu çayında xeyli insan cəsədi vardı... İlyəşeviçin quldur dəstəsi erməni daşnakları ilə birləşərək xeyli adamı qanına qəltan etmişdi... Yaşlı kənd sakinləri Avetisov və Əmiryanın silahlı dəstələrinin qəddarlığını hələ də xatırlamaqdadırlar.”

Əslən Masallıdan olan, o zaman Lənkəranda yaşayan dövrünün tanınmış ziyalısı, görkəmli maarif xadimi, tarixçi - etnoqraf Teymur Bayraməlibəyov “Azərbaycan” qəzetinin 18 noyabr 1918-ci il tarixli 39-cu sayında yazırdı: “Dəhşətlər, biabırçılıqlar törədən və cəzasız qalan Avetisovun hər gün qan tökən quldur dəstəsi buradan getməsə, yerli əhali, xüsusilə müsəlmanlar bundan sonra öz halal dədə-baba torpaqlarında rahat yaşaya bilməzlər”.

Mənbələrdə göstərilir ki, 1918-ci ilin payızında Lənkəran Müsəlman Cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymur bəy Bayraməlibəyov başda olmaqla, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə Böyük Britaniyanın İrandakı konsulu ilə görüşdülər. Nümayəndələr Avetisovun başçılığı altında erməni silahlı dəstələrinin Muğanda və Lənkəranda dinc əhaliyə divan tutduğuna dair sənədləri konsula təqdim etməklə bərabər ingilis ordularının Azərbaycana gəlişi ilə erməni silahlı dəstələrinin qəddarlığının arta biləcəyi ehtimalını söylədilər. Bundan sonra Teymur bəy Bayraməlibəyovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ermənilərin Lənkəranda törətdikləri azğınlıqlara etiraz əlaməti olaraq 1918-ci ilin noyabrında Bakıya gələrək o

vaxt Bakıda “Metropol” mehmanxanasında - indiki Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində qərargah quran ingilis generalı Tomsonla görüşdü. T. Bayraməlibəyov ondan ölkənin cənubunda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar təsirli tədbirlər görülməsini tələb etdi. Lakin ingilis generalın məsələyə ciddi yanaşmadığını görən T. Bayraməlibəyov Bakıda olan türk qoşunlarının ali baş komandanı Nuru Paşa ilə görüşür, ona Lənkəran ziyalılarının məktubunu təqdim edir və Avetisovun quldur dəstələrinin özbaşınalığı haqqında ətraflı məlumat verəndən sonra deyir: “ Belə biabırçılığa türk oğlu, müsəlman dözə bilməz. Xahiş edirik kömək göstərsiniz”.

Nuru Paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirir ki, biz sizə hərtərəfli köməklik göstərəcəyik və adıçəkilən dəstənin bütün özbaşınalıqlarının qarşısı alınacaq... Beləliklə, Nuru Paşanın göstərişi ilə türk sərkərdəsi Camal Paşa 500 əsgərlə lənkəranlılara köməyə göndərilir. Erməni quldurbaşı polkovnik Avetisov Göytəpədə öldürülür.

İki ilə yaxın bir müddət ərzində Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri qırğınlara 1919-cu ilin yayında - Camal Paşanın komandanlığı ilə türk ordusunun Lənkəran qəzasına daxil olduğu vaxtdan son qoyuldu. Çox təəssüf ki, “gavur gülləsi mənə dəyməz” - deyən Camal paşa 1920 -ci ilin dekabrında Astaranın erməni quldur dəstəsindən azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə həlak oldu...

Mart qırğınları zamanı Lənkəran və ətraf rayonlarda 50-dən çox yaşayış məntəqəsi yandırılmaqla yerlə-yeksan edilmişdi. Tarixi abidələr, məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər dağıdılıb, xarabalığa çevrilmiş, dükən-bazarlar talan olmuşdu. 2000-dən çox dinc sakin qətlə yetirilmişdi. Lənkərandə yaradılmış Fövqəladə İstintaq Komissiyası baş vermiş qanlı faciəni araşdırmağa çalışsa da, sovet hakimiyyəti buna imkan verməmişdir.

P.S: Gələcək nəsillərə çatdırılmalı həqiqət budur: Erməni adlı qəddar düşmənimiz dünən də olub, bu gün də var, sabah da olacaq...